

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ЕПІТЕТОТВОРЕННЯ

Доводиться, що виникнення та подальше функціонування епітетних структур має антропологічні витoki та виміри. Вдала (емфатично-експресивна) епітетна структура — часто несвідоме породження, тому вона отримує символічне наповнення. Дуальна спорідненість означення й означуваного стає гарантом смислового взаємозбагачення структурних елементів, що в решті-решт призводить до виникнення нових (багатозначних) модифікацій змісту.

Ключові слова: епітетна структура, епітетологія.

Особливої актуальності на сучасному етапі розвитку вивчення епітета набувають проблеми, розв'язання яких пов'язане з вивченням особливостей формування епітетних структур, механізму їхнього творення та специфіки функціонування в тексті. Задля успішних результатів у процесі формування складного комплексного підходу для серйозного дослідження природи епітетних структур та особливостей їхньої історичної еволюції варто залучити ефективні надбання, створені на антропологічному ґрунті: „антропологічна наука – це ще й мистецтво. Це мистецтво проникливого бачення людини і соціальної ситуації. Це мистецтво жвавого інтересу до конкретного і разом з тим здатність бачити в ньому загальне” [11, с. 11]. Ретельний та скрупульозний розгляд саме епітета надає можливість знаходити конкретне та вбачати в ньому загальне, а через їхній симбіоз уможливорює пильні спостереження за людиною та результатами її творчої діяльності.

Передумови визначення антропологічного підходу в епітетології було закладено Ф. Буслаєвим, Ф. Міклошичем, О. Потебнею та ін. Своєрідною квінтесенцією та сутнісним узагальненням головних положень попередників стали слова О. Веселовського, що яскраво розпочинають його відому статтю „З історії епітета” (1895). До цього часу не втрачає актуальності думка О. Веселовського про те, що епітетні структури є часткою загального історичного розвитку людства: „Якщо я скажу, що історія епітета це історія поетичного стилю в скороченому виданні, то це не буде перебільшенням. І не тільки стилю, але й поетичної свідомості від її фізіологічних і антропологічних витоків та їхнього вираження в слові – до їхнього закріплення в ряди формул, що наповнюються змістом в наступних суспільних світосприйняттях” [5, с. 59]. Теоретична міць цієї тези дозволяє й сьогодні висловлювати різноманітні припущення, серед яких не загубляться й такі: формування, склад і еволюція епітетних структур мають закономірний характер, їхнє естетично значуще функціонування перебуває в антропологічних вимірах.

Схожими міркуваннями керуються дослідники, які ставлять за мету вивчення епітета в антропологічному аспекті. Інтенсифікація антропологічного підходу до вивчення епітета стала відчутною в низці праць І. Шталь, в яких відстоюється теза, що в концентрованому вигляді є такою: „підбір епітетів виявляється залежним від закономірностей епічного вимислу, норм епічної характеристики та побудови епічного образу, поставленого в зв'язок зі зрушенням усередині етико-естетичних категорій єдиного епічного ідеалу” [18, с. 172]. Аналіз епітета як частки єдиної цілісності дозволив І. Шталь зробити узагальнюючі висновки антропологічного характеру: „За богоборцями та воїнами йде новий герой нового й останнього героїчного покоління, – „багатовиверткий” і нещасливий, який змінює гордість богоборства на зухвалість зарозумілості” [18, с. 192]. Саме заради таких широких умовиводів й доцільно проводити деталізовані дослідження епітета.

Так, вивчаючи архаїчну топонімію Новгородської землі, В. Васильєв звертає увагу переважно на епітетику давньослов'янських деантропонімних утворень. Його монографія „присвячена історико-етимологічному обґрунтуванню значного ряду давньослов'янських назв, утворених у переважній більшості від особистих найменувань (т. зв. давньослов'янська деантропонімна топонімія)” [4, с. 8]. Вивчення башкирського антропонімікону дозволило З. Раємгужиній дійти такого висновку: „Як показують приклади, не для кожного кольору в тій чи іншій мові існують найменування, тому що не всі народи розрізняють однаковий спектр кольорів. Сукупність відтінків кольору має в очах носіїв визначеної культури різноманітні символічні значення, етичну та естетичну цінність” [10, с. 15]. У ході аналізу антропонімічних прізвиськ англомовних художніх творів ХХ – ХХІ ст. В. Робустова відстоює таку думку: „Прізвисько має у своїй основі епітет, за допомогою якого автор прагне передати основну рису характеру героя” [12, с. 21]. Єгиптолог Г. Фішер деталізував особливості титулів та епітетів, що функціонували в Давньому Єгипті періоду Давнього царства [20]. В статті М. Ноайї [21] йдеться про зв'язки між власними іменами та синтаксичною позицією епітета. Автори ще декількох праць роблять спорадичні зауваження, які можна було б класифікувати як фрагментарну демонстрацію антропологічного підходу до вивчення епітета. Однак за таких обставин відчувається брак теоретико-узагальнюючих досліджень епітета в антропологічному аспекті.

Насамперед варто пам'ятати, що ефективне оперування поняттям „епітет” передбачає чітке усвідомлення того, що мається на увазі **двокомпонентне** словесне утворення, до складу якого на паритетних засадах входять **означення** та **означуване**. Ця теза не викликає заперечення у філологічній науці. Ще з 1960-х років стала відчутною потреба закріплення на термінологічному рівні сутнісного характеру поєднання означення та означуваного в цілісну сполуку.

Тому зауважимо, що саме по собі означення (прикметник чи інша граматична форма) ніколи не може бути власне епітетом. Фактично, поняття „епітет” у поширеному вжитку доволі умовне, оскільки за

такого його використання нехтується складний механізм виникнення структури, яка поєднує означення й означуване. Є всі підстави для відстоювання такої тези: не існує епітета без означуваного поняття так само, як і не існує визначення якості поняття без епітета. Особливого звучання ця думка набуває в світлі концепцій О. Потебні про внутрішню форму слова [9, с. 22-54; 107-139], О. Веселовського про особливу стильову показовість епітета [5, с. 59-75], Ф. де Соссюра про двосторонність знака й характер взаємозв'язків між означенням і означуваним [16, с. 98-111], ідеї В. Шкловського про одивнення як найважливіший прийом мистецтва [17, с. 36-72], загальної теорії симетрії та паралелізму Р. Якобсона [19, с. 80-132], естетичної доктрини М. Бахтіна та його основних методологічних положень [1, с. 6-71; 2, с. 361-373], вчення О. Соколова про стиль, його носії та елементи [15, с. 59-101], структурної антропології К. Леві-Строса та його вчення про дуальні структури [6, с. 7-156], ідей Г. Сивоконя про „назване, ознаку і ланцюг ознак” [14, с. 249-277], уявлень Ю. Лотмана про органічну цілісність літературного твору й універсалізації структурного принципу повернення [7, с. 11-132] та багато інших.

Задля уточнення загального тлумачення епітета та окремих положень його теоретичного осмислення варто звернутися до вчення К. Леві-Строса про дуальну організацію структури. К. Леві-Строс використовує поняття „дуальна організація”, передусім, у царині соціальної антропології: „Дуальною організацією називається тип соціальної структури, який часто зустрічається в Америці, Азії та Океанії і характеризується поділом соціальної групи – племені, клану чи поселення – навпіл. Члени кожної половини підтримують між собою відносини, які можуть бути як щонайтіснішою співпрацею, так і прихованою ворожістю; в цих відносинах поєднуються обидва типи поведінки” [6, с. 16]. Антропологічний підхід у концептуальних побудовах К. Леві-Строса абсолютно не суперечить основним положенням теорії епітета. Дуальна організація структури, частини якої підтримують між собою взаємини бодай композиційного та семантичного спрямування, властива первинному елементові тропіки – епітету.

Окремо вживані словесні одиниці можуть здаватися естетично непривабливими, тоді як їхнє поєднання все змінює. Наприклад, поняття „погода” навіть потенційно не справляє враження поетичного. Канцеляризмом віддає означення „нецензурна”. Та ось у листі А. Чехова до В. Лаврова (від 6 грудня 1899 р., м. Ялта.) ці слова „зустрічаються” й утворюють яскраво забарвлену епітетну структуру: „*Была у нас гнусная, нецензурная погода, теперь же опять хорошо. Светит солнце, тепло; гимназисты щеголяют без пальто*” [8]. Наведена епітетна структура здатна генерувати досить довгу низку варіативних асоціацій, уявлень, здогадок тощо. Епітетна структура стала втіленим змістом духовно-естетичної діяльності письменника, й через це – об'єктом естетичної уваги з боку реципієнта.

Складні поєднання різнорівневих складових в епітетній структурі,

напружена зацікавленість в її появі та функціонуванні з боку різних учасників літературно-художнього дієвого обміну сприяють проголошенню такого твердження: **епітетна структура є естетичним об'єктом**. Звідси, завдання аналізу епітетної структури виступає органічною частиною завдань загального естетичного аналізу, де пріоритетним постає необхідність „зрозуміти естетичний об'єкт в його суто художній своєрідності” [1, с. 17] та збагнути архітектоніку естетичного об'єкта.

Успішне вивчення поетики епітета важко уявити без врахування того, що М. Бахтін називав „емоційна пам'ять” [1, с. 68] та „естетична пам'ять” [2, с. 34]. Ці категорії діалектично поєднують особистісну унікальність і міжособистісні зв'язки, окреме та загальне. Естетична пам'ять – продуктивна, вона здатна породжувати, продукувати зовнішні атрибути умовно-асоціативного плану буття. Конститутивним моментом естетичної пам'яті є „внутрішньо активна людина-творець: така, що бачить, що чує, що оцінює, що поєднує, що вибирає” [1, с. 68]. Емоційно-естетичний механізм скеровує пам'ять не тільки на минуле, але й на майбутнє. Кожна окрема епітетна структура стає ланкою загального діахронічного ланцюга, зберігаючи зв'язок із попередніми ланками та отримуючи перспективу впливу на наступні. „Пам'ять повертається до початку й оновлює його. ... Стосовно до мови таке повернення означає відновлення її діючої, накопиченої пам'яті в її повному значеннєвому обсязі” [1, с. 492]. Тому за окремою епітетною структурою справді криється історія стилю та, що теж важливо, історія поетичної свідомості, історія антропологічної рецепції тих чи інших явищ, предметів, понять тощо. „Культурні та літературні традиції (у тому числі й найдавніші) зберігаються і живуть не в індивідуальній суб'єктивній пам'яті окремої людини і не в якійсь колективній „психіці”, але в об'єктивних формах самої культури (у тому числі в мовних і мовленнєвих формах), і в цьому сенсі вони міжсуб'єктивні та міжіндивідуальні (отже, і соціальні); звідси вони і приходять у твори літератури, іноді майже зовсім минаючи суб'єктивну індивідуальну пам'ять творців” [1, с. 397]. Пам'ять вимережує через епітетні структури (так само, як і через інші мовні та мовленнєві форми) якісну різноманітність художньої реальності, закріплюючи специфічну логіку її розгортання та існування.

Ось чому й сьогодні варто дослухатись до порад Ф. Буслаєва: „Корисно було б зібрати всі постійні епітети для того, щоб визначити, в які предмети переважно вдумувалась російська людина і які поняття приєднувала до них” [3, с. 286]. Звичайно, зараз мова повинна йти не лише про користь збирання постійних епітетів, але й тих епітетних структур, що стали надбанням суспільної свідомості через індивідуально-авторські прояви. Національно конкретизоване Ф. Буслаєвим завдання доцільно вивести з-під мовленнєво-етнічного обмеження і говорити про необхідність збирання епітетних структур, що демонструють естетично-емоційну пам'ять не лише росіянина, але й людини будь-якої іншої національності. На разі визріла потреба

порівняльно-типологічних зіставлень епітетних систем різних національних літератур, що спроможні суттєво визначити ментальні особливості того чи іншого етносу. В перспективі – створення інтернаціональної епітетної системи, аналіз якої міг би дозволити класифікувати поняття та явища, властивості яких найперше цікавлять людину взагалі та представників тієї чи іншої національності зокрема.

Поетика епітета в світлі історичної поетики здатна посилити переконання щодо не випадковості етапів літературно-художнього розвитку та їхньої зміни. Історія епітета наочно демонструє співвідношення наступності та новаторства на кожній з еволюційних стадій. Історія епітета також дозволяє робити обґрунтовані спостереження щодо повторюваності та модифікації літературних смаків, щодо єдності світового літературного процесу та спільності етапів його проходження.

Поетика епітета в антропологічному аспекті передбачає зацікавлення загальними та окремими епітетними системами, в яких діють специфічні закони втілення художньої свідомості різного рівня та якості. Не варто розглядати епітетну структуру лише як **форму** вираження певного змісту на певних етапах розвитку художньої свідомості. Створення епітетної структури, чи краще – виникнення її, не завжди є для автора процесом усвідомлюваним. Українською рідко, в конкретних випадках, можемо з впевненістю говорити, що письменник вдало *підібрав* означення до означуваного. Однак навіть за наявності чернеток, авторських пояснень, коментарів сучасників і очевидців щодо особливостей творчої лабораторії того чи іншого художника слова та перебирання варіантів сполучуваності елементів епітетної структури залишається певний простір для сумнівів: наскільки свідомо контролюється процес (механізм) остаточного поєднання означення та означуваного в епітетну структуру. Лише через поверховість суджень і прагнення висловлюватись раніше, ніж настає розуміння, фрази на кшталт „письменник знайшов прекрасний епітет”, „поет вдало підібрав означення” отримують поширення в літературній критиці (яка значною мірою й провокує панування хаосу дефініцій і понять) та у філологічній науці.

До розуміння примхливої логіки (власне – неминучої закономірності) появи епітетних структур можуть наблизити міркування Ж.-П. Сартра, який впевнено стверджував, що за розхожим висловом „автор створює фразу” криються набагато складніші процеси. Доречно говорити про те, що автор „створить об’єкт. Слова-речі поєднуються силою магічних асоціацій за ознакою подібності та відмінності; подібно кольорам і звукам, вони взаємопритягуються і взаємовідштовхуються, вони *взаємозапалюються*, і їхній сплав породжує справді поетичну єдність – *фразу-об’єкт*” [13, с. 320]. Так само й в епітетній структурі взаємне тяжіння означуваного та означення приводить до виникнення нерозривної єдності компонентів, до фразової предметності та закріплення в пластичній словесності певного переживання чи якоїсь думки. „*Троянди червоні*” зовсім не схожі з „*червоними трояндами*”,

незважаючи на те, що дарує чи розсипає їх одна й та ж сама людина.

Епітетна структура є унікальним утворенням, що оповіщає вустами автора про закінчення магічного ритуалу: „Повідомлення, таким чином, це душа, що стала предметом” [13, с. 330]. Автор – гучномовець, оповісник, який повідомляє про союз між означуваним й означенням, тобто вписує (виголошує) ту чи іншу епітетну структуру. Тому завдання філологічної науки при дослідженні епітетних структур зводиться не до того, щоб подавати варіанти продовження трафаретного звороту „автор хотів сказати”, а до того, щоб визначити характер та механізм змістоформального перетину між означуваним та означенням.

Висунуті теоретичні положення актуалізують мову про необхідність формування складного комплексного підходу на антропологічному ґрунті для серйозного дослідження природи епітетних структур та особливостей їхнього історичного функціонування. Без сумніву, виникнення та подальше функціонування епітетних структур має антропологічні витоки та виміри. Швидше за все, вдала (емфатично-експресивна) епітетна структура часто є несвідомим породженням. Тому вона потенційно знакова та символічно наповнена. Дуальна спорідненість означення й означуваного стає гарантом смислового взаємозбагачення структурних елементів, що врешті-решт зумовлює виникнення нових (багатозначних) модифікацій змісту.

1. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с. – (Из истории советской эстетики и теории искусства).
3. *Буслаев Ф.И.* Преподавание отечественного языка / Федор Иванович Буслаев. – М. : Просвещение, 1992. – 512 с.
4. *Васильев В.Л.* Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования) / В.Л. Васильев. – Великий Новгород : Изд-во НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2005. – 468 с. – (Серия „Монографии”; Вып. 4).
5. *Веселовский А.Н.* Историческая поэтика [вступ. ст. И.К. Горского; сост., коммент. В.В. Мочаловой] / А.Н. Веселовский. – М. : Высш. шк., 1989. – 406 с. – (Классика литературной науки).
6. *Леві-Строс К.* Структурна антропологія / Клод Леві-Строс [пер. із фр. З. Борисюк ; видання друге]. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
7. *Лотман Ю.М.* Анализ поэтического текста: структура стиха [пособие для студентов] / Юрий Михайлович Лотман. – Л. : Просвещение, 1972. – 271 с.
8. Переписка А.П. Чехова (письма Чехова) : 2969. В.М. Лаврову [6 декабря 1899 г. Ялта] [Электронный ресурс] / А. Чехов // Режим доступа : http://www.dushu.com.ua/index_145.php.
9. *Потебня А.А.* Теоретическая поэтика / А.А. Потебня. – М. : Высш. шк., 1990. – 344 с. – (Классика лит. науки).
10. *Раемгужина З.М.* Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира (аспекты формирования и особенности функционирования) : автореф.

- дис. на соискание ученой степени доктора филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов Российской Федерации (башкирский язык)” / Зилия Мухаметьяновна Раемгужина. – Уфа, 2009. – 27 с.
11. *Редфилд Р.* Магия слова Бронислава Малиновского / Роберт Редфилд ; пер. с англ. // Бронислав Малиновский. Магия, наука и религия – М. : Рефлбук, 1998. – С. 9-12. – (Серия „Astrum Sapientiae”).
 12. *Робустова В.В.* Антропонимическое прозвище в когнитивно-функциональном аспекте (на материале англоязычных художественных произведений XX – XXI вв.) : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Вероника Валентиновна Робустова. – М., 2009. – 25 с.
 13. *Сартр Ж.-П.* Что такое литература? / Ж.-П. Сартр ; перевод с фр. А.К. Авеличева // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. : трактаты, статьи, эссе / сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 313-334. – (Университетская библиотека).
 14. *Сивокінь Г.М.* У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій / Г.М. Сивокінь. – К. : Фенікс, 2006. – 304 с.
 15. *Соколов А.Н.* Теория стиля / А.Н. Соколов. – М. : Искусство, 1968. – 224 с.
 16. *Соссюр Ф.* Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр ; [переводы с фр. яз. ; под ред. А.А. Холодовича]. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
 17. *Шкловский В.Б.* Гамбургский счет: статьи – воспоминания – эссе (1914-1933) / Виктор Шкловский. – М. : Советский писатель, 1990. – 544 с.
 18. *Шталь И.В.* Принципы распределения эпитета в гомеровском эпосе (К типологии художественного мышления) / И.В. Шталь // Фольклор. Поэтическая система. – М. : Наука, 1977. – С. 172-192.
 19. *Яacobсон Р.* Работы по поэтике : переводы / Роман Яacobсон ; [сост. и общ. ред. М.Л. Гаспарова]. – М. : Прогресс, 1987. – 464 с. – (Языковеды мира).
 20. *Fischer H.G.* Titles and epithets of the Egyptian Old Kingdom / Henry G. Fischer // *Bibl. orientalis*. – Host publ. area. : Leiden, 2002. – Jg. 59, № 1/2. – P. 18-36.
 21. *Noailly M.* „L’énigmatique Tombouctou”: nom propre et position de l’épithète / Michèle Noailly // *Lang. fr.* – P., 1991. – № 92. – P. 104-112.

Summary

The article argues that an origin and subsequent functioning of epithet's structures has anthropological sources and dimensions. A successful (emphatically-expressive) epithet's structure is often unconscious procreation, so it gets a symbolic filling. Dual cognition of determination and designated becomes the guarantor of semantic enrichment of structural elements, which eventually leads to the emergence of new (polysemantic) modifications of the content.

Key words: epithet's structure, epithetology.